

SLOVANSKE KNJIGE V XVI. STOLETJU: MED ROKOPISOM IN TISKOM

Neža Zajc

Oddano: 26. 10. 2011 – Sprejeto: 25. 11. 2011

Kratki znanstveni prispevek

UDK 811.16:09

Izvleček

Namen: Prispevek pregledno in reprezentativno obravnava pregled slovanske tipografije v renesančnem obdobju s poudarkom na ciriličnih prvotiskih z orisom zapletenosti vzpostavljanja nacionalnih jezikov v slovanskih deželah, povezanih tudi s tedanjim položajem krščanske teologije (pravoslavne, katoliške, protestantske).

Metodologija/pristop: Za prikaz kompleksnega položaja slovanskih jezikov v XVI. stoletju je bila uporabljena analiza primarnih virov, tj. rokopisnih in prvotiskanih besedil.

Rezultati: Težavno ločevanje (pravoverne od apokrifne) sporočilnosti tedanjih krščanskih besedil.

Omejitve raziskave: Ker gre za pregledni oris ter obravnavo posameznih primerkov, je pričujoči prispevek le uvod v poglobljeno analitično študijo obravnavanih virov.

Izvirnost/uporabnost raziskave: Izpostavitev enega od mogočih razlogov za zastoj (diskontinuiteto) tiskanja slovanskih besedil v XVI. stoletju: neenotnost jezika (neustaljenost jezikovne norme).

Ključne besede: rokopisi, inkunabule, tisk, slovanski jezik, teološka podstava besedila, 16. stoletje

Short scientific article

UDC 811.16:09

Abstract

Purpose: The article explores the Slavic typography in the Renaissance with special emphasis on the Cyrillic incunabula and on the complex process of building national languages in the Slavic regions, which are also related to the position of Christian theology (Orthodox, Catholic, and Protestant) of that time.

ZAJC, Neža. The Slavic books in the 16th century: between manuscripts and printings. Knjižnica, 55(2011)4, pp. 133–146

Methodology/approach: The analysis of primary resources i.e. manuscripts and incunabula was used for the presentation of the complexity position of the Slavic languages in the 16th century.

Results: It was difficult to separate the orthodox texts from the apocryphal contents of Christian texts.

Research limitation: This study presents the general review and analysis of specific cases and as such it represents a basic introduction in to a more sophisticated research.

Originality/practical implications: The study shows that the language disunity (the instability of the linguistic forms) could be one the reasons for difficulties in printing the Slavic texts in 16th century.

Keywords: manuscripts, incunabula, printing, Slavic language, theological root of the text, 16th century

1 Uvod

Če se dozdeva, da je bil izum smodnika za dokaz minljivosti posameznikovega bitja odločilen in je iznajdba žganja alkoholnih pijač vplivala na katoliško domisljico prehodnega stanja vic, potem je toliko bolj nesporno, da je bil tehnični dosežek znanosti šele izum tiska, ki je, kot je značilno za vse znanstvene doprinose, nedorečeno ponujal obe plati medalje: koristi in škodljivosti so bile nanizane ustrezno s teološko in zdravorazumsko usmerjenostjo. Prehod od rokopisa k tisku pa je z Gutenbergovim umskim izumom tudi začrtal tisto ločnico, ki naj bi bila lastna slehernemu raziskovalcu: mejo med osebno prizadetostjo ter objektivnostjo kot tisto mogočo zamisljivo črto idealitete, ki bi končno omogočila nepristransko opazovanje. A v XVI. stoletju je bilo razmerje med različnimi znanstvenimi področji težavnejše: osebno oškodovanje je bilo zavito v obleko varovanja svetega znanja, medtem ko je bilo objektivno stališče omadeževano z nevarnim prepletom med seboj nezdružljivih znanj in nezamenljivih dognanj. Konzervativizem in svobodomiselnost sta bili le nekoliko prepogosti skrajnosti, čeprav takrat še preveč resnični lastnosti mislecev, ki so živeli v XVI. stoletju, tj. času, ki se je v zgodovini ustalil pod oznako: renesančno obdobje.

Potrebno pa je osvetliti, kaj je pravzaprav prinesel pojav tiska v primerjavi s preteklim stanjem. Medtem ko je ogrozil predstavo o nedotakljivosti zapisa posvečenih besedil, je konkretno pomenil ne samo slovo od pogosto mučeniško in svetniško prikazanega meniškega dela posameznega knjižnika, ki naj bi zgolj z vero v srcu in molitvijo na ustnicah prepisoval ali verno prevajal, se s številnimi klanjanji skušal odkupiti za storjene napake, ki so bile razumljene kot naravnost in dobesedno grešne,¹ temveč je slednjega tudi prikrajšal za

1 *Marginalni zapisi na rokopisih so potrdili, da je bila v stari Rusiji beseda »napaka« izenačena z »grehom« (prim. Uspenski, 1989, str. 92, 112).*

občutek odpuščanja ter pokornosti. Z drugimi besedami, če je tisk nenadoma pomenil dotakljivost svetosti in izničenje piščevega dejanja, je tudi zaprl usta »vsem napakam preteklosti« (»grehom naših dedov«). Slednje pa je bilo težko priučljivo oziroma so zmogli doumeti le tisti, ki so s trezno neprizadetostjo in nepristranskostjo pristopili k tiskarskemu stroju. Ti naj bi naposled odpravili tisto, kar je bilo stoletja poškodovano od »preveč človeškega«, in kar je apostol Pavel v 2. pismu Kološanom (2 Kol 13–14) imenoval »rokopis grešni«,² s tem pa pravzaprav opredelil vse zapise, ki so nastali pod roko nepravovernega slehernika ne le kot grešne, temveč kot krivoverske. Z drugimi besedami, začrtal je prav tisto ločnico, ki je bila naloga tiska: med krščansko čistimi (tj. neoprečnimi) in krivoverskimi besedili.³

Slovenci smo se takrat znašli v nezavidljivem položaju. Videti je bilo, kakor da je umanjkanje prvega dela, to je rokopisnega, pa čeprav bi bil človeško obarvan, predstavljalo neprijetno razliko, ki je slovenske ljudi ločila od ostalih evropskih prebivalcev. Pa vendar je leta 1550 izdana prva slovenska knjiga, ki je bila *takrat* hkrati prvič (znanstveno) dokumentiran zapis in natis slovenskega jezika, povsem sodoben pojav, tj. v ne preveč dolgem sosledju za ostalimi prvotiski.

2 Očrt

Po zgledu bizantinskih samostanskih središč so Slovani od pokristjanjenja naprej načrtno gojili knjižno rokopisno dejavnost, ki je vključevala prepisovanje, prevajanje, pojasnjevanje. Leta 1491 je bil prva znana slovanska knjiga *Osmoglasnik*⁴ (Oktoih)⁵ natisnjena v tiskarni v Krakovu, kjer jo je natisnil nemški tiskar Schweipoldt Fiol (Kukuškina, 1999, str. 150–151), in od koder so se razširili prvi vlitki za slovanske pismenke (cirilske črke). Oslabljen nacionalna trdnost in nezedinjenost je onemogočala razcvet tiskane dejavnosti med južnimi Slovani, med katerimi je bila prvič natisnjena enaka bogoslužna knjiga *Osmoglasnik* 4. januarja leta 1494 v Cetinjah (l. 1495 še *Psalter*),⁶ vendar je zaradi turških vpadov tiskarna morala svoja vrata zapreti. Tretji tiskarski center med pravoslavni Slovani je bil v Romuniji, kjer so že leta 1508 natisnili tri knjige (*Oktoih*, *Služebnik*, *Štiri evangelije*).

---

2 Prevajano tudi kot »zadolžnica grehov«.

3 Omenjeno je ozaveščal v XVI. stoletju staroruske bralce v besedilu »O rokopisu grešnem« učen pisatelj Maksim Grek.

4 Liturgična knjiga s himnami, namenjenimi za praznično obdobje med drugo nedeljo po spustu Sv. Duha na apostole (»Pentecost«) in 50 dni po Kristusovem vstajenju.

5 Prim. Oktoechos (ur. Zaharios Kalliergis), natisnjen leta 1520 v Rimu; Oktoechos (ur. Demetrios Zinos), natisnjen 1523 v Benetkah, katerega lesorez z upodobitvijo »Razpetja (križanja)« je vplival na številne naslednje prvotiske (prim. Layton, 119, 123, 141).

6 Ki naj bi ga prav tako hranili v NUK-u pod sign. R18397. Vendar pod to signaturo tega nismo našli.

Morda je bilo zgodovinsko neogibno, da so najštevilnejši med Slovani, Rusi, ki so bili tudi svečano pokristjanjeni najkasneje (leta 988), tudi tiskano knjigo dobili najpozneje. Krepitev nacionalne tvorbe je vplivala na to, da je bil tisk v Rusiji pojmovan kot prelom s tradicijo. Leta 1563, v tridesetem letu vladanja velikega kneza in od leta 1547 tudi ruskega carja Ivana IV.,⁷ so na moskovskem dvoru začeli pospešeno razmišljati o gradnji tiskarne (»tiskarskega dvorišča«). Takrat je car Ivan IV. Grozni ukazal »zgraditi hišo /.../, kjer naj bi se tiskarsko delo vršilo«, in pri tem ni skoparil, ko je nagrajeval glavna tiskarja Ivana Fjodorova (po vsej verjetnosti tudi redaktorja)⁸ in Petra Timofejeva Mstislava. Šele 1. marca leta 1564 je bil⁹ natisnjen t. i. Apostol ali Nova zaveza (evangeliji z apostolskimi pismi in dejanji), kjer naj bi bila upodobitev evangelista Luke posneta po upodobitvi Jezusa Navina (gravura Erharda Schöna) v nemški nürnberški Bibliji Peypusa (Nürnberg 1524).¹⁰ Naslednja natisnjena knjiga na moskovskem tiskarskem »dvorišču« je bila *Časovnik* leta 1565, ki mu je sledila še popravljena različica istega leta. Vendar pa sta prva moskovska tiskarja med 29. 10. 1565 in 8. 7. 1568 morala zaradi pregona in lažnih obtožb zapustiti Moskvo. Zatekla sta se v Belorusijo, kjer sta leta 1574 v Lvovu izdala še en Apostol, v »epilogu« katerega je »glavni urednik« Ivan Fjodorov izpovedal bridko izkušnjo preganjanja zaradi tiskarskega dela: »Ne s strani carja, temveč od namestnikov in duhovnih vladarjev in učiteljev, ki so nas iz zavisti obtožili raznih krivoverstev, želeč dobro spreobrniti v zlo in delo Božje na koncu pogubiti, kot je to navadno za hudobne, nevzgojene in neizobražene ljudi, ki niso vajeni gramatičnih pretanjenosti in nimajo duhovnega razuma, temveč brez utemeljenosti in brez potrebe širijo zlobne besede«.¹¹

Šele leta 1581 so Rusi dobili natisnjeno celotno Sveto pismo, ki je bilo prav tako plod tiskarske delavnice Ivana Fjodorja v Ostrogu, kjer je tiskarsko dejavnost podprl ostroški knez Konstantin Konstantinovič, zato se je ohranila kot t. i. Ostroška Biblija, ki je »bolj kakor kateri koli drug kulturni fenomen

7 15. februarja 1563 so Rusi premagali Litvo (litovsko kneževino) in zavzeli Polock, sledila je ustanovitev moskovskega arhiepiskopstva ter prenos tiskarske dejavnosti v Moskvo. Načrtovali so razširitev tiska ne samo po Rusiji, ampak tudi po območju Litve.

8 Tako poleg Tihomirova (1968) meni Koljada (1961).

9 »Po ukazu blagopobožnega carja in velikega kneza Ivana Vasiljeviča vse velike Rusije samodržca in po blagoslovu najsvetejšega Makarija metropolita vse Rusije«, sledi še pripis: z namenom »okrasa novih cerkev, ki so čaščene tudi z ikonami in svetimi knjigami (je car) ukazal kupiti svete knjige na trgu in jih položiti v svete cerkve« (Kukuškina, 1999, 155–156). Takšen epilog je moč opazovati na primer v izdaji cirilskega Psalterja v NUK-u pod sign. R18397.

10 Po njej naj bi se zgledovala tudi češka Biblija iz leta 1540.

11 Skupaj s Petrom T. Mstislavcem je v beloruskem mestecu Zabłudovo po naročilu velikoknežjega litvanskega hetmana Grigorija A. Hodkeviča odprl tiskarsko delavnico, kjer je natisnil leta 1568 Poučni Evangelij, leta 1570 Azbuko, leta 1579 pa še Psalter. Istega leta sta v Moskvi Nikifor Tarsiev in Andronik Timofejev Neveža natisnila Psalter. Slednji je z tiskarskimi napravami, ki jih je zapustil Ivan Fjodorov, nadaljeval tiskanje v Aleksandrovski slobodi, kjer je bil leta 1577 natisnjen Psalter z znamenito upodobitvijo kralja Davida (Kukuškina, 1999, str. 165, 171–172).

tiste dobe odražala težnjo po vseslovanski enotnosti¹², in še danes predstavlja klasičen starocerkvenoslovanski jezik ter apogejo vseh preteklih nadaljevanj cirilo-metodijskega pisnega izročila (Gerd, 2003, str. 66). Enega od njenih 29 primerkov danes hranijo tudi v ljubljanski¹³ Semeniški knjižnici in kaže naslednje posebnosti: poleg nadvse pomenljivega uvoda s posvečenjem velikemu knezu moskovskemu ter obrobniimi tolmačenji posameznih mest Stare zaveze (še posebej psalmov), pritegne pozornost tudi ornamentiran in droban tisk (črn, kombiniran z rdečo in rumenkasto obledelo barvo);¹⁴ na koncu v usnje in okovje vključene prve staroruske tiskane Biblije pa sledi tisto, kar ponazarja problematiko slovanskega jezika – med zapisom in tiskom. Na spletenih praznih straneh je rokopisni dodatek: z nesimetrično pisavo niso dodane samo neke naključne pripombe, temveč je izveden poskus sistematizacije svetopisemske vsebine: kazalo starozaveznih motivov ustreza tematskemu kazalu, za njim pa je najti tudi spisek iskalnega aparata, ali drugače: z roko napisano predmetno kazalo se ravna po ureditvi tematskih žarišč krščanske nauka, zaznamovanih s teološko, natančneje z zakramentalno vrednostjo (opredeljene so realije evharističnega obreda ali Gospodove večerje).

3 Ogled

Med zglednimi in pionirskimi prvimi tiskanimi knjigami je potrebno omeniti tudi delo mojstra Francisca Skorine,¹⁵ predhodnika oziroma sopotnika protestantizma in beloruskega vedoželjnega iz Polocka,¹⁶ ki je prvič natisnil Psalter v Pragi leta 1517 – s cirilskimi črkami ali »z ruskimi besedami, s slovenskim jezikom« (Kukuškina, 1999, str. 153), v letih 1518–1519 so sledile tudi nekatere druge knjige *Stare zaveze* (pod naslovom *Biblija ruska*),¹⁷ kar pa je bilo takrat

---

12 Prim. še isti: »Pomeni zgledni vzorec jezika, ki predstavlja jezikovno normo« (Alekseev, 1999, str. 215).

13 V NUK-u naj bi stala pod sign. RIII 19280. Posebno pozornost zaslužita še dva primerka, ki naj bi celo predhajala in z naslovom napovedovala prvotiskano Biblijo v ruski starocerkveni slovansčini (R18398 – Knjižka, *sobranie vešči nužnejših. V kratke skorago radi obretnia v knige novago zavjeta; Ostrog: Napečatanna Joannon Theodorovičem, 1580*; R18399 – Knjižka, *sobranie vešči nužnejših. V kratke skorago radi obretnia v knige novago zavjeta; Ostrog: Napečatanna Joann. Theodorovičem, 1580*). Verjetno gre za nekakšno različico evangelijskih naukov v skrajšani obliki (prim. »Katekizem«), zabeležene kot »Bukvar« ali »Začetek učenja otrok«, ki je bil natisnjen leta 1580 v Ostrogu.

14 Znano je, da naj bi bila Ostroška Biblija oblikovana razkošno: z italijanskimi ornamentami (prim. Tihomirov, 1968, str. 406–407).

15 J. Kopitar je celo domneval, da je Francisco Skorina istoveten s Franciscom Poljakom (Franciscus Polonus) (Hesych. Glossogr. discip. ed. Barth. Kopitar. Vind. 1839, 33), kar je, sodeč po negrškem krstnem imenu res mogoče in je bil po rodu Poljak ali Rus, krščen v katoliški cerkvi (latinski obred) (Golovacki, 1865, 6, op.).

16 Tja je poldrugo stoletje pozneje prebežal prvi slovenski znanstvenik (v polnem pomenu te besede, saj je bil: teolog, jezuit, lingvist, navtik, geolog, kemik, fizik, arhitekt itd.) Gabriel Gruber in ustanovil katedro za arhitekturo, postal prvi profesor in predavatelj arhitekture na ruskih tleh.

17 Tudi Mojzesove knjige, Numeri, Levit (Golovacki, 1865, str. 3).

redko. V Vilniusu je bila prvič natisnjena pod njegovo redakcijo *Mala popotna knjižica*,¹⁸ ki je s svojimi zglednimi tiskarskimi znaki (tipografskimi znamenji) presegla prejšnje pomanjkljivosti tiskanih cirilskih knjig in je zato predstavljala vzorec, po katerem so se zgledovali ne le tiskarji južno- in zahodnoruskega ozemlja, temveč tudi v Benetkah in celo v Tübingenu (Vladimirov, 1888, str. 201), zato ni presenetljivo, da se je z omenjenim drobnim cirilskim prvotiskom šele začelo tiskanje Knjige psalmov, liturgičnih knjig ter Apostola (zadnjič natisnjene pod redakcijo F. Skorine leta 1525). Vzporeden pojav t. i. popotne knjige¹⁹ je slednjega predhajal: leta 1520 je Božidar Vuković v Benetkah izdal *Zbornik za popotnike*, natisnjen s cirilskimi črkami, nadpovprečno dekoriran in ponujajoč tudi nekanonične oblike priklicevanja Božjega. Vendar je nas zanimalo teološko kanonično gradivo.²⁰

V NUK-u je poleg primerka znamenite *Male popotne knjižice*²¹ Francisca Skorine moč raziskovati tudi sledi naštetih tiskanih izdaj. Med njimi naj omenimo »Molitvenik« (z najmanjšimi tiskarskimi vlitki, višino strani 15 cm),²² natisnjen leta 1547 v Benetkah v tipografiji sina Božidarja, Vincenca Vukovića²³ z rdeče-črno²⁴ tiskarsko barvo in z drobnim tiskarskim posnetkom slikarske podstave, ki se na dnu strani razveže v izrazito pripovedne prizore (odlitek, soroden tipu lesorezov), ki prikazujejo z vero presvetljeno življenje (na dvoru, med prebivalstvom »modre krvi«). V tej cirilski knjižici (na notranji strani platnice je opredeljena kot »Časoslov svetega Josifa«) pa je najti tudi nekatere upodobitvene poskuse:²⁵ risanja ne preveč vešča roka je skušala upodobiti jezdeca (stranski portret z zabrisanim obrazom in nenavadnim visokim pokrivalom), ki ima v desnici meč, z levico pa drži uzdo konja, upodobljenega

18 *Mala popotna knjižica vsebuje 22 izdaj, natisnjenih po vsej dolžini lista (8 cm), med katerimi nimajo imajo svojo paginacijo, naslovnico in uvodna napotila ali predgovore, ki omogočajo vsako izdajo (poglavje?) pojmovati kot samostojno besedilno enoto (Kukuškina, 1999, str. 154).*

19 *Ki naj bi po mnenju Izmiriev (2008, str. 132–137) predstavljala eno prvih naslavljanj ne krščanskega bralca oziroma naj bi takšna knjiga, bogato ilustrirana in ornamentirana, pomenila nekakšen potovalni prestiž.*

20 *Omenjeni balkanski tiskar je izdal leto pred tem 1519 Psalter in Služebnik, ki jih prav tako hranijo v NUK-u pod sign. R18394 – Psaltir s časoslovom; V Bnech : povelienem Božidara Vukovića hieromonah Pahomije, 1519; [352] f. : vinjete ; 4° (20 cm).; R18396 – Služabnik; V Bnech: hieromonah Pahomie povelienem Božidara Vukovića, 1519; [238] f. : inicialke ; 4° (22 cm).*

21 *V NUK-u pod sign. R20001 – Malaja podorožnaja knjižica/Franciska Skoriny iz ´slavnago grada Poloc ´ka); (V Vilnē: s. n., ca. 1525); (364) f. : ilustr. (lesorezi); 8° (16 cm).*

22 *Sign. R 19996. T. i. Kopitarjeva zbirka vsebuje precej nepopisanih primerkov cirilskih prvotiskov, ki kličejo k podrobnejši obravnavi.*

23 *V t. i. Kopitarjevi zbirki cirilskih tiskov je 21 primerkov iz tiskarne očeta Božidarja (11 primerkov) in sina Vincenca (10 primerkov) Vukovića (Novaković, 1884).*

24 *Vinjete so v celoti rdeče, opazen je tudi ortodoksni križ, škrlatno obarvan.*

25 *Te ga nikjer doslej (v Moskvi, Sankt Peterburgu, Firencah, Benetkah) nismo našli.*

v gibanju.²⁶ Medtem ko je ob takšnem poskusu celo črnilo zaječalo in »brez škrlata izpustilo srebrnikast prah«,²⁷ omenjenega v slovenskih protestantskih, pa tudi ostalih tiskih XVI. stoletja praviloma ni pogosto moč zaslediti.²⁸ V tem Molitveniku so tudi sestavki seznamov različnih možnosti imenovanja Boga (»Imena Gospodova«), pa tudi Božje matere,²⁹ ki nudijo odnosnice z grškimi pomeni besed. Natisnjeno besedilo, ki je vidno utrpelo poškodbe, je doživelo svoje »zaceljenje« v obliki dveh vstavkov rokopisnega dopolnjenja manjkajočih psalmov. 36. psalm smo primerjali z rokopisnimi slovanskimi Psaltri v beneški Biblioteki Marciani.³⁰ Primerjalna analiza, temelječa na preučevanju znakov pridiha, naglasnih znamenj ter na primerjavi ročnih (rokopisnih) posebnosti pisave (začetki in zaključki kot mogočih skrenitev z začrtanega položaja zapisa), ki se ne prekinja z besedno enoto, temveč s posameznim »psalmičnim izdihom«, je pokazala, da lahko utemeljeno domnevamo, da gre za isto roko, ki je hkrati zapisovala celotne zbornike Psaltrov (od kanoničnih do liturgičnih),³¹ in v popravljala poškodovane primerke tiskanih Psaltrov.

*Liturgični psalter*³², natisnjen leto pred tem (1546) v isti beneški tiskarni, se ponša s črno obrobljenimi ornamentiranimi stranmi (20 cm visokimi), na

- 26 Če na tem mestu pustimo ob strani neustrezne primerjave z upodobitvijo Boja nadangela Mihaela z zmajem A. Dürerja, ki naj bi vplivala na upodobitev Trojice v tiskih F. Skorine (Kukuškina, 1999, str. 155), bi takšna upodobitev, ki je v grških rokopisih nismo zasledili, lahko predstavljala združitve dveh miniatur, upodobljenih na vrhnem robu t. i. Dreves krone združitve (s »stemmatami« so določali meje družinskih odnosov in opredeljevali incest). Takšne so bile v XIII. stoletju miniature Drevesa krone združitve in Drevesa plemenitosti (sledi poznavanja vzhodnega načina upodabljanja) družine Raymunda de Pennaforta (severna Francija), ki je izdal leta 1238 nove dekrete papeža Gregorija IX. (okras strani spominja na takratne t. i. moralčne Biblije) – v lasti Rudolfa Forrerja (Plummer, 1959, str. 18), ki je v XVI. stoletju prisotna v ciriličnem tisku južnoslovanske redakcije pomenila posamezni izraz združitve verske čistosti (meč kot vzporednica »kopju«, ki je znamenje Kristusovih muk) ter obrambe pred preganjalcji kristjanov (»uzda«). Zahodnoevropsko izročilo, v XVI. stoletju prepoznano kot ne neoporečno, je še povečevalo osamljenost boja za kristološko vero v tistem času. Naša razlaga pa je seveda zgolj provizorična.
- 27 Prim. naslednji epigram, posvečen knjigi Dionizija Areopagita, preveden v slovanski jezik (srbski pravopis) konec XIV.–začetek XV. stoletja (grški izvirnik leži v Panteljeimonovem samostanu na Atosu): »Traktatov Dionizija velikega//le komaj zmore zaobjeti rokopis//čprav seveda ne tako razkošno//kakor je ta okras – srebro in purpur.« Pojasnilo: srebrni prah kot znamenje črnila, ki so ga uporabljali menihi v bizantinskih samostanih, in škrlat kot žametna podlaga položnja svetih knjig (Prohorov, 1983, 88–89). Opozarjamo na potrditev zgoraj omenjenega bizantinskega pojmovanja knjige, ki je slednje istovetilo z rokopisom.
- 28 Čeprav je v inkunabulah še prepogosto navzoče. Ob opisani upodobitvi se budno oko lahko še spomni na figuro, ki je krožila med rusko dvorno gospodo med povpraševanjem o podpori takšne »glave« na novih moskovskih kovancev, ki jih je imela v mislih regentka Elena Glinska, ko je načrtovala svojo denarno reformo.
- 29 Prim. oznako: »izvirna slovanska kompilacija« (Izmirlieva, 2008, str. 135).
- 30 Večina naj bi jih bilo iz Benetk prenešeno v Prago v 70. letih 20. stoletja. Vendar pa podatek, ki nam ga je posredovala sedanja direktorica Biblioteke Marciana, ni preverjen.
- 31 Slednji, ki so brez tolmačenja, a z obširnim dodatkom prepisanih, pa tudi neobveznih molitev (tj. priložnostnih, ki kažejo bodisi lokalno navado bodisi osebni poudarek določenega praznika), ponujajo možnost preučevanja posebne slovanske recepcije krščanskega izročila v bogoslužni slovanski tradiciji.
- 32 Sign. R 18388.

spodnjem robu katerih so frontalno tri rozetno-medaljonske upodobitve v krogih, ki ozaveščajo evangelijsko pričujočnost.³³ Skozi vso knjigo se ponavljajo črno natisnjeni grški križi (variantni znak: črna deteljica) ter prisposabljaljoča trojica fragmentarnih upodobitvenih možnosti (»orel-angel-lev«), z namenom evociranja grba, razprostrtega čez celotno zadnjo stran. Na začetku knjige, tj. na mestu predgovora, najdemo 32 listov rokopisnega dodatka, zvezanega v knjižni hrbet, napisanega s pisanja večšo roko, ki je dopolnila tudi poškodovan tisk nekaterih psalmov v nadaljevanju. Vsebina obsežnega rokopisnega dodatka, spletenega v vezavo knjige, je molitev, ki se začinja: »Pravilo, kako se spodobi peti psalter z molitvami tiho in razumno.« Prevladuje osebno obračanje na Božjo mater, ki ne ponuja povsem enostavne primerljivosti z bogoslužno tradicijo, zato napotuje k sklepu, da je pred nami zapis izvirne molitve, ki odraža trdno spokorniško zasnovu, saj molitveni izraz ne dopušča sledi osebnih realij, niti priprošenj,³⁴ temveč ponuja možnost zaobjema muk »vseh pravoslavnih kristjanov«. Tudi v *Psaltru s časoslovom*³⁵ iz leta 1561, natisnjemem v »slavnem mestu Venetianskem« v tiskarni »Vincenca, sina vojvode Božidarja Vukovića«, kjer robovi 20 cm visokih strani³⁶ niso okrašeni, je bilo potrebno izpisati prvi in drugi psalm. Tik pred zaključkom knjige je dodanih 13 strani rokopisnih molitev, pisanih »kakor od apostolov«, ki z bogoslovsko jasnim izrazom takoj za trojično naravo Božjega opevajo zaščitniško okrilje Božje matere.³⁷

Pričakovano je, da lahko najdevamo tako v jeziku rokopisnih dodatkov kot v jeziku tiskanega besedila nesporne črte starocerkvenoslovanščine južne redakcije, vendar pa nekatere leksikalne posebnosti potrjujejo spoznanje, da je bila v XVI. stoletju prekrivnost »slovanskih tradicij« zapisovanja morda zadnjič (kakor tik pred usmrtnitvijo, pravzaprav pa le v trenutku odločitve za dejanje natisa) povsem svobodna (tj. nerazberljiva). Najverodostojneje prepoznavanje oznak

33 Mestoma tudi s posameznimi starozaveznimi motivnimi izseki kot na primer Herod z glavo Janeza Krstnika.

34 V IV. stoletju (ok. leta 343, najpozneje leta 360) je laodikijski (maloazijski) cerkveni zbor prepovedal nepoduholjenim (tj. ne menihom) ustvarjati (»improvizirati«) svoje pesmi v cerkvah (Prohorov, 2009, str. 126).

35 Sign. R 18383.

36 Bogate vinjete na začetku poglavij so rdeče tiskane.

37 Natanko s taisto posvečenostjo se t. i. slovanska pismenost v XVI. stoletju oddaljuje od sočasne protestantske knjižnosti. Še pomenljiveje je, da je slovanska liturgičnost od svojih začetkov težavno, a postopno (sistematično?) izgrajevala samolastne bogoslužne oblike, med katerimi je sčasoma naraščalo čaščenje Božje matere, ki je po zgledu bizantinske navezanosti na kult svetosti Kristusove matere (»Theotokos«) nadaljevala vzhodnokrščansko tradicijo ter hkrati gojila svojevrstno slovansko recepcijo krščanskega izročila, ki se je ločila tudi od sočasnega zahodnoevropskega načina prisposabljanja. Z doslednim ohranjanjem teološke podlage svetosti je slovansko bogoslužje vpeljevalo v skupno liturgijo molitveni glas, ki je med osebami Svete Trojice najdeval prostor za opevanje Nje. (Prim. podobna opažanja glede sistematičnega imenovanja Božjega v obliki seznamov imen in kriptonimov, označena z izrazom: »izvirna slovanska kompilacija« (Izmirlieva, 2008, str. 135). Omenjeno pa je bila lastno že najzgodnejšim slovanskim bogoslužnim himnam, ki so bile posvečene Božji materi (Jakobson, 1985, str. 304).

pridihov in naglasnih poudarkov,³⁸ ponazarjajočih izgovor, ki šele omogoča lokacijo zapisovalca ali tiskarja, se (enotni) pripadnosti (ki je pogosto ni bilo) oziroma privrženosti določeni jezikovni tradiciji (tudi v pomenu določene norme) izmika, jezik pa vklaplja v zapis ene roke.³⁹

Omenjeni rokopisni dodatki omogočajo sopostavitve z ruskimi anonimnimi prvotiskanimi knjigami, ki naj bi se pojavile na ruskem ozemlju pred uradno uveljavitvijo tiska (Kukuškina, 1999, str. 156–159), z (ne le rokopisnimi) znamenji v obliki pik ali križa v sredini črke »o«, ponazarjajočimi zrtje oči, ter dosledno uporabo kombiniranja črnega in rdečega črnila/tiska. Zato je opaženo res ne dokončno slovo od rokopisa prepoznavna lastnost slovanskih knjig v XVI. stoletju, ki kaže na nekatere globinske značilnosti slovanskega jezika in njegovih nosilcev. Mislimo na pozno vstopanje slovanske pismenosti med t. i. tri svete jezike, s tem pa tudi opredeljujemo svoje pisanje: govorimo namreč o posvečenih besedilih, ki so bili v XVI. stoletju podvrženi neusmiljeni pričvrstitvi besednega izraza. Kajti vprašanje pravilnosti, natančneje pravilne oblike, ki bi dosledno izvrševala poslanstvo nosilke pravoverne svetopisemske vsebine (ali načelo t. i. adekvatnosti forme in vsebine, lastno vsem svetovnim religijam, celo v opoziciji),⁴⁰ je bilo tisto, ki je šele v povojih ležalo v (na začetku prispevka) omenjenem pozivu apostola Pavla k pripravljenosti na dosledno oznanilo in razodetje – ter slovo od grešne preteklosti. V nadaljnjih stoletjih je bilo na vseh svetovnih cerkvenih zborih presojano prav to raznoglasje oziroma nedorečenost razmerja med vsebino in obliko, položeno v srž Svetega pisma, in ki se je po našem ponovno zaostriilo prav v t. i. renesančnem obdobju.

4 Prepad

V prvotiskih južnoslovanske redakcije, tiskane v Benetkah, opaženo dopolnjevanje z rokopisnimi vstavki smo razumeli kot eno od posledic skrajno neustaljene jezikovne norme, saj česa takega v območjih s trdnejšo preteklo pisno tradicijo (kot je bilo to v Moskovski Rusiji) ni bilo moč zaslediti. Izpostavljena lastnost, ki je po zgledu bizantinskega pojmovanja knjige kot svete (zato predpisano z liturgičnim obredom posvečene) (Weitzmann, 1975, 92–94) ter njenega enačenja z rokopisom, v vezavi pogosto prosto združevala rokopisno

---

38 Kolesov (1973, str. 252, 226–257) celo pravi, da se je v prvi tretjini XVI. stoletja začelo precej neurejeno mešanje vseh treh načinov označevanja nadvrstičnih naglasnih znamenj pridihov (»kendeme«, »varie«, »kamore«).

39 Na koncu je najti tudi podpis meniha »Pahomija«, ki naj bi bil glavni tipograf v Vukovičevi tiskarni (Izmirlieva, 2008, str. 135; Layton, 1986, 135).

40 Mislimo na islamsko zavračanje možnosti pravovernega izraza Božjega.

in tiskarsko vsebino⁴¹ je po našem daljnosežnejše vplivala na neuspešno nadaljevanje tiskarske stroke v naštetih prvih slovanskih tiskarnah. Dovoljevanje dopolnjevanja tiska z rokopisnim gradivom (torej s tistim, od česar naj bi se tiskana knjiga dovršeno ločila), je prineslo dopolnilne relikte odvečnih relikto (upodobitvenih poskusov) t. i. človeške roke.

Vsa našeta prizadevanja za natis slovanskega cerkvenega jezika so se namreč v sebi razhajala zaradi neenotne osnove in neustaljene mere, po kateri bi se zapisovalec/tiskar ravnal – knjižnega jezika. Tako naj bi bil jezik F. Skorine zapis beloruskega, ki so ga govorili v Litvi, čeprav to ni bil niti beloruski niti ruski (»velikoruski«) niti južno ruski (»maloruski«), temveč nek umeten jezik, ki se v resnici ni nikdar govoril (s primesmi poljskega sodnega in birokratskega jezika, ki je bil razširjen med takratnimi izobraženci). Bil je nek ne povsem posrečen preplet starocerkveneslovanščine z ruskimi črtami ter tudi s poljskimi besedami in češkimi obrati. V neosnovanosti natisnjene jezika je ležal tudi glavni vzrok za nezavarovanost tiskarskega dejanja, predvsem pa onemogočal nadaljevanje takšne – knjižne tradicije. Tudi cirilični prvotiski v beneški tiskarni očeta in sina Vukovićev namigujejo na nezadostno teološko podlago, ki ju ni dovolj trdno vodila pri širjenju pravoslavnih knjig, in je dopuščala vnose apokrifnih (tj. nekanoničnih vsebin).⁴² »Neortodoksnost«⁴³ vere je torej povzročila neuspeh pri zagotavljanju enotnega ljudskega zaledja vernikov.

Obenem našeto priča še o nečem drugem: med slovanskimi prvotiski so prevladovali t. i. liturgične knjige, kakršne so bile večinoma tudi rokopisne; potemtakem so slovanski tiskarji izhajali neposredno iz rokopisnega izročila, tiskanje bogoslužnih besedil pa je bilo v tedanjih evropskih tiskarskih središčih prav takrat pogosto predmet sumničenj in krivoverskih obtožb vladajočih cerkvenih dostojanstvenikov. Konkretno je to pomenilo, da je bil načrt (»projekt«) tiskanja grških liturgičnih knjig v znameniti tiskarni Alda Manuzia iz še danes neraziskanih razlogov neizvršen in prekinjen (po vsej verjetnosti je bil zastoj povezan tudi z zaposlitvijo več grških redaktorjev v Manuzijevi tiskarni (Layton, 1981, str. 120, op. 4) ter ustanavljanjem prve ortodoksne občine v Benetkah ter prvimi pregoni grških priseljencev).

41 Način marginalnih ilustracij se ni mogel razviti pred iznajdbo kodeksa (v II. stoletju). Po enem ali več stolpcem besedila na le eni strani kodeksa je razmerje med velikostjo lista in besedilnim stolpcem odmerjalo enako velik prostor tudi marginalijam okoli besedila. To je bilo podobno kot v tisku »tipkana stran«. Če je kaka marginalija med vezavo kodeksa izginila, je bil dodan nov prazen prosto zanj (prim. Weitzmann, 1970, str. 114–115).

42 Takšen pojav v XVI. stoletju je ne nazadnje pričal, da je bilo za delovalce, ki so sebe še vedno prištevali k »borcem za Kristusovo vero« in jih je preganjala uradna cerkvena politika, uvajanje t. i. skrivnih pisav (akronimov, kriptonomov itd.) v jezik nujno.

43 Tokrat je ta izraz rabljen (ne kot pravoslavni) kot označujoč nepomirljivo teološko pravoverno stališče (prim. tako je bila označena na primer tudi protestantska usmerjenost Jakoba Andreae, ki se je med tedanjimi protestantskimi teologi ne zama odlikoval s zagovorom osebne vere ter s skrbjo za spravo med protestantskimi ločnicami).

5 Sklepne misli

Vrednost Trubarjevega dejanja je bila prav v pomanjkljivosti omenjenih dejavnikov: v zapisu in obenem natisu živega slovenskega – a knjižnega jezika. Zgolj s površnega zornega kota bi se bilo moč zadovoljiti s presojo o nekih delnih prevodih Svetega pisma, zato prav dejstvo prevoda celotne »krščanstva svete knjige« v XVI. stoletju pomembno potrjuje polnomočno samostojnost slovenskega jezika. Primož Trubar je namreč – sicer v delih – prevedel in natisnil v knjižni izdaji celotno⁴⁴ Novo zavezo ter dele Stare zaveze s polno obliko Knjige psalmov. S svojim kar se da klenim protestantskim nazorom, ki je zavračal sleherno vraževerje, je zmožgel spregledati njemu sodobne nekanonične razlage krščanskega izročila in tudi prevode Svetega pisma, ki so v XVI. stoletju skokovito ogrožale sleherno versko stališče, če ni bilo nedvoumno.⁴⁵

Spregledano se zdi tudi, da je Primož Trubar postavil temelj slovenski narodni knjižnici.⁴⁶ 19. marca leta 1569 je pisal Gospodom in deželanom kranjskim iz Derendingena: »Vašim milostim pošiljam dve pobotnici svojih izposojenih knjig /.../ in obenem s tistimi, ki sem jih polno skrinjo pustil v svoji hiši. Uporabljajo naj jih on in drugi pridigarji. Omenjene knjige naj bodo in ostanejo last vseh častitih in deželnih stanov in cerkve na Kranjskem.«⁴⁷

Ob bogatem zaledju slovenske Narodne knjižnice, kjer je med drugimi redkostmi (kot sta na primer znameniti *Lexicon Suidy*,⁴⁸ natisnjen v Milanu leta 1482, ter eden prvih dvojezičnih grško-latinskih slovarjev, ki ga je uredil Giovanni Crastone,⁴⁹ natisnil pa Aldus Manuzio leta 1497) najti celotni opus slovitega vseevropskega humanista in nenazadnje izpovedanega katolika Erazma Rotterdamskega,⁵⁰ naj omenimo še le, da je bil polni prevod Platonovega opusa

---

44 Tako kot ne gre pozabiti podatka, da sta sveta brata Ciril in Metod prevedla celotno Sveto pismo (Staro in Novo zavezo). Brez Trubarjevega ukvarjanja s slovenskim jezikom bi verjetno tudi delo J. Dalmatina, tj. polni prevod Svetega pisma v slovenski jezik, ne bilo uresničeno.

45 V tem naj bi tudi bil vzrok za zastoj Trubarjevega načrta širjenja protestantskega tiska med južne Slovane. Prim. o tisku cirilskih in glagolskih knjig: »Vendar je tisk zaradi dvomov o pravovernosti zastal.« (Rajhman, 1991)

46 Prim. »Trubar je tako ustanovil prvo javno knjižnico v Sloveniji« (Rajhman, 1986, str. 350, op. 4).

47 P. Trubar dodaja še: »Za svoja stanova bom tu že druge kupil.« (Rajhman, 1986, str. 226)

48 Že pri tej oznaki se pojavi zadrega: medtem ko je v ruski znanosti ustaljen naziv te knjige pojmovan kot naslov, se pojavljajo tudi možnosti drugačnega: »Suidy« bi lahko bil celo avtor/pisec (kot takšnega ga omenja celo P. Trubar v svojem uvodnem besedilu k Novi zavezi: »Tiga noviga Testamenta ena dolga Predgovor« (Robins, 1993, str. 20, 21).

49 Ta slovar naj bi izpričeval v zaporedju tiskov drugo stopnjo v načrtovanem nizu natiska liturgičnih knjig: sledil je Psaltru, natisnjenem leta 1494 v isti tiskarni (proi natisnjen grški Psalter v Milanu leta 1481 je urejeval isti G. Crastone), čeprav je bil pravzaprav natisnjen ne prej kot leta 1496 in ne po letu 1498 (Layton, 1981, str. 120, op. 4).

50 V Erazmovih besedilih je nemalo z drobno ročno pisavo popisanih strani, ki odražajo lastnikovo odlično znanje grščine (poleg latinščine in nemščine). Ekslibris kaže na izhajanje iz osebne knjižne zapuščine Trubarjevega »obtožnika in sodnika« škofa Petra Seepacha in njegovih sorodnikov/naslednikov (Ioannes Baptistae Seepacha).

izpod peresa Marsilia Ficina⁵¹ skupaj s knjižnico grofov Auerspergov prodan čez lužo v Ameriko. A naš namen ni bil popis »antične biblioteke« (iskanje grških izvirkov),⁵² niti ne prikaz vrednosti narodnega trezorja, temveč poskus osvetliti težavnost premeščanja t. i. svetega izročila v XVI. stoletju – ne le iz grškega izvirnika, temveč tudi iz rokopisa v tiskarno, tj. v odtlej nespremenljivo formo.

Trubarjevo prizadevanje tudi za natis cirilskih in glagolskih prevodov lastnih prevodnih besedil Svetega pisma, namenjenih pravoslavnim južnim Slovanom,⁵³ pa govori še o nečem drugem: njegova rešitev zadrege pri natisu črk za glasove slovenskega jezika ni izhajala iz popuščanja katoliškemu jarmu, temveč je P. Trubarja kot protestanta vodila drugačna volja. Z zavestjo o t. i. ortodoksni veroizpovedi (tudi v soglašanju z ortodoksnim protestantizmom svojega prijatelja, svetovalca in korespondenta, teologa Jakoba Andreae) je P. Trubar morebiti res želel izpričati tudi v tiskanem besednem izrazu slovenskega jezika (ne marginalnost, tj. obrobnost) mejnost slovenskega ozemlja, ki pa je od IX. stoletja naprej ponujala ne le dovzetnost za križanje zahodno-vzhodnih svetih izročil, temveč tudi zmožnost in sposobnost plodne združitve omenjenih krščanskih odnosnic. Zato se je hipoma potrebno vrniti na začetek: le desetletje po Gutenbergovi *Bibliji* (1456) naj bi se že na začetku 70. let XV. stoletja v Krakovu in Plsnu pojavile slovanske knjige z latinskimi črkami.⁵⁴ Naj omenimo sicer še, da je že leta 1506 Peter Lichenstein dal natisniti v Benetkah po vrsti tretjo češko *Biblijo* z latinščnimi črkami,⁵⁵ a vendar razumemo Trubarjevo odpoved gotici (ne odpoved protestantizmu) in zamenjavo z latinico (ne pritrjevanje katolištvu) kot potrditev omenjene možnosti sprave⁵⁶ in zato kot eno najdaljnosežnejših opredelitev slovenske vere sploh.

Zato se zdi, da bi bilo še primerneje razglasiti za »resnično« prvo slovensko knjigo ponatis iz leta 1555, ki se ponša s Trubarjevo odločitvijo (po Vergerijevem

51 *Ficinovega prevoda traktata Psevdo Dionizija Areopagita Božanska imena v mariborskem nadškofjskem arhivu prav tako nismo uspeli najti (pod navedeno signaturo tega ni).*

52 *Kot je bila dolga leta »sfinga« za sovjetske znanstvenike, ki niso in niso mogli najti primernege zaledja za potrditev obstoja t. i. antične biblioteke moskovskih vladarjev, in se je izkazalo, da slednje nikdar ni bilo.*

53 *P. Trubar je bil urednik, redaktor, avtor 10 predgovorov k ciriličnim in glagolskim izdajam; k prvi glagolski izdaji leta 1562 Prvi del novoga teštamenta je bil dodan danes najstarejši znan Trubarjev portret (več v Rupel, 1929, str. 271–288, 526–550). A Trubarjev namen tiska, namenjenega Slovanom na balkanskem polotoku, je z zavedanjem resničnega položaja nezdržljivosti tako slovanskih ljudstev kot tudi različnih krščanskih veroizpovedi današnji pojem »ekumenizma« presegal (več o Trubarjevih ekumenističnih nazorih v Rajhman, 2008, str. 109–121).*

54 *Prva knjiga v glagolici Missal je bila natisnjena leta 1483 (Izmirlieva, 2008, str. 200, op. 2). Več o južnoslovanskih tiskih gl. Pantić (1994).*

55 *Najstarejša izdaja prevoda Biblije v češčino je bila natisnjena v Pragi leta 1480, sledila je izdaja leta 1489 v Kutnih gorah, tretja je bila v Benetkah. Po vsej verjetnosti je F. Skorina uporabljal ali vsaj poznal te tiskarske odlitke (Golovacki, 1865, str. 24–32).*

56 *Ne spravljenosti (tj. popustljivosti), temveč sintetizirajoče sposobnosti plodne združljivosti v našem primeru avtohtone slovenske geografsko-zgodovinske prelomnosti (lokalizacije v evropskem popku, na prelomu vzhoda in zahoda).*

nasvetu) za latinični zapis (»z majhnimi črkami«)⁵⁷ slovenskega jezika. Njegovo dejanje, ki je uspelo premostiti most med navidezno praznino rokopisne preteklosti v slovenskem jeziku, je dragoceno tudi zaradi utemeljene predpostavke o Trubarjevem čutu za najstarejša jezikovna »pričevanja« v zavesti slovenskih vernikov; z dokazanim ustvarjalnim duhom, ki mu je omogočil najti povsem »individualne razrešitve«⁵⁸ zadreg slovenskega jezika, je v svojih prevodih svetih besedil krščanskega izročila izkazal oblikovno sposobnost slednjega, da se ne samo prilikuje jeziku svetopisemskega izvirnika, temveč da ostane živ. Trubarjevo delo presega vprašanje knjige in tiska,⁵⁹ saj je bil njegov osnovni namen, ki po našem zaobjema posvečenost (namembnost) vseh njegovih besedil (celotni Trubarjev opus), predvsem teološko-jezikovni.⁶⁰ Od (naših) opredelitev je odvisno, kako (si) bomo odgovorili na vprašanje o varovanju in nadaljevanju t. i. Trubarjevega izročila.⁶¹

Navedeni viri

1. Alekseev, A. A. (1999). *Tekstologija slavjanskoj Biblii*. Sankt Peterburg: Bulanin.
2. Gerd, A. S. (2010). *Imennoe slovoobrazovanie v slovenskom jazyke XVI.–XVIII v*. Sankt Peterburg: Sankt-Peterburgskii Gosudarstvennyj Universitet.
3. Gerd, A. S. (2003). *Imennoe sklonenie v slovenskom jazyke XVI veka*. Sankt Peterburg: Sankt-Peterburgskii Gosudarstvennyj Universitet.
4. Golovacki, J. F. (1865). Neskol'ko slov o Biblii Skoriny. V *Nauk. Sborn. Literaturnogo obshestva Galicko-russkoj Maticy* (str. 1–32). Lvov: Institut Stavropol.
5. Izmirlieva, V. (2008). *All the names of the Lord*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Layton, E. (1981). Notes on some printers and publishers of 16th century modern greek books in Venice. *Thesaurismata*, 18, 119–144.
7. Jakobson, R. (1985). *Selected writings VI: early Slavic paths and crossroads*. Part one. Berlin; New York; Amsterdam: Mouton Publishers.
8. Koljada, G. I. (1961). Rabota Ivana Fjodorova nad tekstami Apostola i Časovnika i vopros ob ego uhode v Litvu. *TODRL*, 17, 225–229.
9. Kolesov, V. V. (1973). Nadstročnye znaki »sily« v ruskoj orfografičeskoj tradicii. *Vostočnosloajanskije jazyki: istočniki dlja ih izučeniija* (str. 226–257). Moskva: Nauka.

---

57 Prim. »di(e)ser kleiner druckh«, kot to imenuje P. Trubar v pismu H. Bullingerju 13. 9. 1555 (Rajhman, str. 1986, str. 23).

58 Prim. »individualne fleksije« (Gerd, 2010, str. 22–29).

59 Zgolj zaradi tega se ta skromni prispevek Trubarjevega doprinosna namenoma ogne.

60 Kot tak je presegal zgolj osnovno opismenjevanje in versko podučevanje.

61 Pod oznako t. i. Trubarjevega izročila razumemo dediščino v prvi vrsti Trubarjevega jezika, sposobnega posvojiti bogoslužno neogibno teološko vsebino in jo posredovati skupaj z avtentičnim poreklom slovenskega jezika.

10. Kukuškina, M. V. (1999). *Kniga v Rossii v XVI veke*. Sankt Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
11. Plummer, J. (Ur.). (1959). *Manuscripts from the William S. Glazier collection*. New York: The Pierpoint Morgan Library.
12. Novaković, S. (1884). Apokrifi iz štampanih zbornika B. Vukovića. *Starine (JAZU)*, 16, 57–66.
13. Pantić, M. (1994). *Pet vekova srpskog štamparstva 1494–1994: razdoblje srpskoslovenske štampe 15–17 v.* Beograd: SANU.
14. Prohorov, G. M. (1983). Grečeskie epigrammy v slavjanskom perevode XIV. v. i v ruskoj rukopis'noj tradicii (str. 88–89). V *Duhovnaja kul'tura slavjanskih narodov: literatura, fol'klor, istorija*. Leningrad: Nauka.
15. Prohorov, G. M. (2009). *»Tak vossijajut pravedniki«: vizantijskaja literatura XIV v. v drevnej Rusi*. Sankt Peterburg: Oleg Obyško.
16. Robins, R. H. (1993). *The Byzantine grammarians: their place in history*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
17. Rajhman, J. (2008). *Teologija Primoža Trubarja*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
18. Rajhman, J. (1986). *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: ZRC SAZU.
19. Rajhman, J. (1991). Primož Trubar. V *SBL I*. Ljubljana: ZRC SAZU.
20. Rupel, M. (1929). Glagolski in cirilski Artikuli in njih razmerje do Trubarjevih. *Slavia*, 8, 271–288, 526–550.
21. Tihomirov, M. N. (1968). *Načalo moskovskega knigopečatanija*. Moskva: Russkaja kul'tura X–XVIII vv.
22. Uspenski, A. (1989). *Jazykovaja situacija Moskovskoj Rusi*. Moskva: Jazyki slavjanskih narodov.
23. Vladimirov, P. B. (1888). *Doktor Francisco Skorina, ego perevody, pečatnye izdaniija i jazyk*. Sankt Peterburg.
24. Weitzmann, K. (1970). *Illustration in roll and codex: a study of the origin and the method of text illustration*. Princeton: Princeton University Press.
25. Weitzmann, K. (1975). *The selection of texts for cyclic illustration in Byzantine manuscripts*. Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.

Dr. Neža Zajc je zaposlena na Inštitutu za kulturno zgodovino, ZRC SAZU.
Naslov: Novi trg 5, 1000 Ljubljana
Naslov elektronske pošte: nzajc@zrc-sazu.si